

Staročeské *Zrcadlo lidského spasení* jako text a překlad¹

Petr Nejedlý

České překlady náboženské literatury z období vrcholného středověku² nejsou – s výjimkou staročeské bible – po stránce jazykové a ediční podrobněji prozkoumány. Našli bychom sice výjimky,³ ale přesto jsou dluhy v této oblasti stále větší než zisky.

Staročeské anonymní *Zrcadlo lidského spasení*,⁴ překlad rovněž anonymního latinského nábožensko-mystického spisu *Speculum humanae salvationis*, patří k takovým málo prozkoumaným dílům, přestože jak sám latinský originál, tak jeho překlady do národních jazyků patřily k dílům velmi populárním.

„Typologická biblická historie“ (Lehár, 2008) je vystavěna na základní myšlence, podle níž byl běh světa od stvoření po Poslední soud předurčen Bohem již na počátku a také byl židovskému národu dávno předpověděn. Dílo to dokazuje tím, že k událostem ze života Kristova i navazujícím dějům zachyceným v Novém zákoně uvádí vždy jejich trojí předobraz (tzv. prefiguraci) ze starozákonních příběhů.

Text vznikl na začátku 14. století pro monastickou praxi (autor je hledán v západoevropském okruhu dominikánských mnichů). Širší popularitu mu nepochybně zajistila také skutečnost, že je obligatorně doprovázen iluminacemi: každá ze čtyřiceti základních, obvykle stoveršových,⁵ kapitol⁶ je v záhlaví každého sloupce doplněna miniaturou.

V českých zemích se dochovalo několik opisů latinského textu a také překlady středohornoněmecké.

Staročeský prozaický překlad – jeden z pěti, pořízených ve středověku do národních jazyků⁷ – vznikl přibližně v polovině 14. století a zachoval se v pergamenovém rukopise uloženém v Knihovně Národního muzea v Praze (dále označen jako rukopis K). Dílo není dochováno v úplnosti: na třech místech chybí část v rozsahu přinejmenším jednoho listu. Vedle tohoto rukopisu se dochovaly zlomky čtyř jiných opisů téhož překladu (dále označeny jako Z).

¹ Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiállových bází)*.

² Periodizace je stanovena z pohledu filologického – zahrnuje 14. století a počátek 15. století.

³ Paradoxně asi nejprobádanějšími texty tohoto druhu jsou zásluhou L. Pacnerové staročeské texty psané hlaholsky – Comestor a zlomky pasionálu (srov. Pacnerová, 1990b; 1990b; 2002).

⁴ V odborné literatuře je dílo uváděno pod dobovým názvem *Zrcadlo člověčího spasenie*.

⁵ Verše jsou opatřeny sdruženými rýmy.

⁶ Úvodní prolog – tak označen v edici (Lutz – Perdrizet, 1907, s. 2–3); jindy se rozlišuje prolog (*Prologus*) a předmluva (*Proemium*) – ani dvě počáteční kapitoly týkající se dějů do potopy světa nejsou vystavěny na principu trojí prefigurace. Text je zakončen líčením Sedmi Kristových zastavení na křížové cestě, Sedmera radostí a Sedmera žalostí Panny Marie.

⁷ Existuje ještě překlad německý, francouzský, anglický a vlámský (Wilson – Wilson, 1984, s. 10).

Jazyková analýza staročeského překladu cizojazyčné předlohy může sledovat tři otázky. První z nich je problematika datace díla samotného i daného rukopisu.⁸ Druhou je otázka překladatelská – jak dílo reflektuje svou předlohu. Třetí je otázka vnitrojazyková – jaké místo dílo zaujímá v kontextu dobového jazyka. Všechny tři otázky se samozřejmě prolínají.

Ve vymezeném čase se soustředíme na klíčovou otázku druhou – na vztah díla k latinské předloze. Obecně řečeno: staročeský překlad se jí držel věrně. Přispěla k tomu i snaha o zachování obdobného rozsahu, tj. o udržení jedné kapitoly včetně iluminací v rámci jednoho folia.⁹

Staročeský překlad se proto vyznačuje především syntaktickou sevřeností. Tu přinesla nutnost vyrovnat se s množstvím polovětných a jmenných latinských konstrukcí: *dvakrát se svým učedníkuom ukázal* (tj. Kristus) *a oni na to hledě, an skrze oblak biely nebe prorazil... stáchu a po něm na nebe hľadiec i uzříechu, ano ... K 73 ipsis videntibus ... coelos penetravit ... stabant et post ipsum in coelum adspexerunt, et ecce ...*

Naproti tomu sama čeština disponuje transgresivními vazbami ve funkci polopredikátu, proto se tyto vazby objevují i jako ekvivalent za latinské určité sloveso a nad rámec předlohy tak posilují koherenci a vnitřní hierarchii textu: *Samson do města svých nepřátel všed a té noci tu ostav spal a nepřetelé jeho brány uzavieravše jej na zajtřie zabiti zpósobili* K 71 *introivit ... concluderunt*. Dějovost vyprávění originálně posilují participiální náhrady lat. adverbia (*vašě nevděčnost jemu ... posmievajíci sě naň* (tj. Ježíše) *krkala* K 49 *derisorie adoravit*) nebo předložkové vazby (*vecěchu někteří, že to dietě z nemúdrosti učinilo. A toho chtiece zkusiti, přinese jeden z nich živého uhlé* K 26 *in cuius rei argumentum*).

Vynalézavě si překladatel počínal v případě neosobních tvarů gerundiálních (*notandum / sciendum / credendum est* apod.); překládá je variabilně: neosobní infinitivní vazbou (*znamenati jest* K 3, *vědětí nám* K 62, *nebo tomu věřiti* K 81) nebo 1. os. pl. imper. (*znamenajmyž* K 30, *mámy znamenati* K 81). Také pro latinské neosobní tvary, jejichž základem je 3. os. sg., překladatel volí vhodný prostředek – všeobecný podmět (*na pasování rytieřuom dávají zásijek anebo ránu po pleci* K 89 *solet dari*).

Nedílnou součástí staročeského Zrcadla jsou početná hapax legomena a jedinečná sémanticky odlišná užití jinak běžných polysémných lexikálních jednotek.

⁸ Rozdíl nemusí být zanedbatelný: ze začátku 15. století pochází rukopis Bible Cardovy, který zachovává znění nejstaršího biblického překladu z 60. let 14. století; ještě o něco starší je pasionál, který se objevuje i v kališnickém tisku z r. 1495. V některých případech může rozdíl mezi stářím díla a stářím rukopisu činit i dvě stě let: postila Jana Rokycany, který zemřel r. 1471, se dochovala ještě v opise z r. 1671 a Dalimilova kronika z počátku 14. století existuje v řadě mladších rukopisů i v tisku z r. 1620.

⁹ Že se to plně nezdařilo, není projevem neumělosti – třeba přihlížet k odlišnému typu jazyka, k technickým omezením (rozměrům jednotlivých rukopisů atd.).

Vzhledem k překladatelově zručnosti je užitečná analýza některých disproporcí mezi předlohou a překladem. Např. neuzuálním převodem vazby akuzativu s infinitivem *dicens se non invenisse*, který kombinuje obsahovou spojku *že* s přímou řečí: *řka* (tj. Herodes o Ježíšovi), *že na něm nenalézám žádné viny* K 46, překladatel dociluje oživení textu pásmem řeči postav.

Jen zřídka je syntaktická stavba textu jednoznačně defektní coby výsledek pouhého doslovného překladu, při němž překladatel zcela nezvládl syntaktickou strukturu předlohy. Je tomu tak např. u anakolutu, jímž byla přeložena vazba nominativu s infinitivem: **Cham**, *jenž ...*, *čte se o něm*, *že se jemu* (tj. otcí) ... *posmieval* K 45 (*Cham ... legitur eum derisisse*), nebo u přístavku *skrže Judit, ještě přemohla Holoferna, kniežeti pekelnému* K 66, jehož chybný pád odpovídá rekcii latinského slovesa: *opposuit se ... principi inferni*.

K možnému interpretačnímu posunu dochází výjimečně, např. u řetězce nominativů, kde při dobové absenci interpunkce není jisté, zda překladatel pochopil smysl dané explikativní pasáže: *Jozef syn vykládá se ruosti aneb rostenie* K 61 *Joseph filius accrescens vel incrementum interpretatur*.

Evidentních překladatelských chyb není mnoho. Některé vznikly prostým písařským omylem. Anakolutická formulace **Maria** *nebytnost syna svého za jedinou hodinu pro velikost milosti zdál se čas za pět let* K 80 (*prae magnitudine amoris reputavit lustrum moram*) pravděpodobně vznikla překladatelovým přehlédnutím supralineárního obloučku u tvaru *moram*, který signalizuje akuzativní koncovku. Také nejednoznačná pasáž *muž stvořen v Damascenu velikém* K 3 vznikla chybným čtením substantiva ve spojení *in agro Damasceno* a jeho adjektivním chápáním (*magno*).¹⁰

Na vrub překladatelovy nepozornosti padá i formulace *královna Tamari žádající jeho* (tj. Kýra) *i stála jej* K 68): překladatel podruhé užil sloveso *žádati* (doložené v předchozí větě *tolik žádal* (tj. Kýros) *lidského zahubenie*). V originále však nebyl tvar *cupiens*, nýbrž *capiens*.

Řídké jsou chyby z neznalosti latinského slova: pasáž *erant usurarii et collybistae pharisaeorum* překladatel přeložil *biechu lichevníci a líbili se hrdlu zákononosným, točíš zákonníkom* K 35, protože neznámé slovo *collybista* „penězomětec“ dekomponoval na věcně nesourodé makarónské spojení slov *collum* a *líbiti se*.

Z některých odchylek od předlohy získáváme poznatky o genezi překladu. Např. je zřejmé, že dochované rukopisy jsou opisy nějakého prototextu: účelová věta komentující Ježíšovu oběť

¹⁰ Je zvláštní, že starší biblická dějepřava Petra Comestora překládá spojení správně *na pole damascenské, z něhož byl vzat* (tj. Adam) ComestC 11b; není pravděpodobné, že by překladatel Zrcadla tento spis neznal.

na kříži *nebo jest to učinil, abychom nepřátely milovali* K 53 sice dává smysl, ale s ohledem na latinskou předlohu *docuit* byla nepochybně původní věta obsahová, která se v žádném rukopise nedochovala: *nebo jest to *učil, abychom ... milovali*.

Jiné případy naznačují, která z existujících variant latinského textu byla překladateli přímou předlohou: exegetická pasáž pojímající Krista jako figuraci Jákovova žebříku, který vytváří spojení (tj. navozuje smíření) mezi nebem a zemí, je zakončena adorací *bud' požehnan ten přeblažený a užitečný řebří, skržeňž upokojen nemír tak dlúhý a tak zlý* K 73. Text je obsahově pochopitelný a věcně jasný, ale nekryje se plně s latinskou předlohou: ta mluví v jedné dochované variantě o „odstranění zhouby“ (*scala, per quam ablata est destructio tam longa et mala*), v druhé o „přípravě nanebevstoupení“ (*parata est ascensio tam longa et tam alta*), v třetí pak o „přípravě rozdílnosti“ (*paratur distantia*). Český převod substantivem *nemír* je nejbližší variantě první, nicméně přísudkem se kryje s variantou druhou, a to za předpokladu, že emendujeme *parata* na *pacata*.

I přes dílčí nedostatky a formální omezení je překlad jazykově velmi zdařilý; tvůrce ovládal češtinu dostatečně virtuózně a dokázal se vyrovnat i s různými rétorickými figurami, srov. *frequentatio* (*accumulatio*): *Tak mnoho rukama lámala* (tj. Panna Maria), *kvielila, lkala a plakala, že téměř všechny k želení a k plakání vzbudila*. K 59 *planxit, luxit, gemuit et ploravit, quod omnes ad compatiendum et complorandum provocavit*.¹¹

Za povšimnutí stojí také následná práce s hotovým textem – v rukopise K je poměrně mnoho druhotných zásahů, přičemž některé jdou nad rámec korektury, ale mají za cíl stylizační zkvalitnění textu. Např. původní neohrabané znění *Maria vidúci syna svého, velmi se radovala po z mrtvých vstání* K 61 bylo in margine opraveno na *an z mrtvých vstal, větčí radost měla*. Toto znění také přesněji odpovídá latinské předloze *videns Christum surrexisse magnum gaudium habebat*.

Ve vzácných případech se staročeský překladatel úmyslně odchýlil od znění předlohy, aby docílil bohatšího stylistického účinku. Kapitoly 38 a 39 v latinské předloze začínají téměř stejně – užívají pro Marii přívlastky *mediatrix* a *defensatrix*. Staročeský překladatel však slovo *mediatrix* v souladu s obsahem přeložil v 38. kapitole náležitě jako *řečnicě*, kdežto v 39. kapitole volně, jen podle smyslu, výrazem *obráně*. Naproti tomu *defensatrix* překládá nejprve jako *obráně* a pak v řidčeji užívaném významu jako *oprava*.

V jednotlivých opisech jsou drobné rozdíly, které vypovídají o samostatné interpretační práci opisovačů. Např. jeden zlomek náležitě interpretuje rektifikační formulaci *puerorum*,

¹¹ Je nápadné, jak se autor – nepochybně úmyslně – vyhýbal až příliš polysémnému, mnoha protichůdnými významy zatíženému slovesu *nařiekati* – v celém díle není užito ani jednou.

incircumcisorum videlicet et non baptizatorum dvěma zpodstatněnými participiálními adjektivy *peklo dietek, točíš neobřezovaných a nekřščených* Z1 3b, kdežto rukopis K nechápe výraz *dietky* jako sémanticky nadřazený, ale jen pouze syntakticky řídící a dále jej rozvíjí dvěma adjektivními atributy *peklo dietek neokřstěných a neobřezovaných* K 62.¹²

Jindy opisovač usiluje o konkrétnější, obsahově přímočařejší pojmenování, jímž se vymaňují z těsné závislosti na latinské předloze a na jejím překladovém prototextu, v mnoha směrech doslovném: např. ne zcela jednoznačné spojení *opáčiti nesmiernosti* K 31 (*immoderantiam refrenare*) se mění na jednoznačnější *přemoci nesmiernost* Z1 1a. Podobně přímočařejší a sdělnější text mají zajistit i úpravy syntaktické: v povrchové struktuře nenáležité participium *má každý z nás ... želeti a tak mysle: „...“* Z2 1b slouží bez ohledu na latinskou předlohu *debet ... gemiscere et sic cogitare* jako jednoznačný signál bezprostředně následující přímé řeči, jaký verze v rukopise K postrádá (*má každý ... želeti a tak mysliti* K 31).

Větší konkrétnosti překladatel dosahuje také rozšířením textu. Vzbuzuje dojem, jako by jeho text byl určen méně znalému adresátovi: *kněžie ... v noci chodiece do chrámu* Z2 1b oproti *noctibus intraverunt*. Také rozvedení jedné věty do souvětí slouží podrobnějšímu tematickorematickému členění, tj. větší informační nasycenosti textu: *v Babyloně byla modla Běl, jižto miesto boha ctili* Z2 1b (*in Babylone idolum Belis pro deo colebatur*).

Sumou: Staročeský text se s předlohou vyrovnává věrně, bohatou slovní zásobu i rozsahová omezení zvládá více než uspokojivě, překladatelské neobratnosti či nepochopení předlohy jsou minimální. Syntakticky kopíruje stavbu latinské věty, aniž by to bylo výrazněji na škodu porozumění textu; českou slovní zásobu velmi vynalézavě obohacuje řadou lexémů, které se však do českého lexikálního systému nezačlenily. Text neusiluje o větší slohovou individuálnost, respektuje „didaktické“ zaměření spisu, neboť zprostředkovává poměrně složité otázky teologické, aniž se omezuje na univerzitní publikum. Užívá k tomu běžných jazykových prostředků, z nichž vybočuje především mírné neologizování a jistá syntaktická rigidnost (obé je vynuceno potřebou co nejdříve reprodukovat jak obsah, tak rozsah latinské předlohy).

Literatura:

GEBAUER, J. (1909): *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl 3. Tvarosloví. Svazek 2. Časování. Praha: Česká grafická akciová společnost Unie.

¹² Vzhledem k absenci některé explikativní částice by čtení korespondující s latinskou předlohou vyžadovalo podle dnešních ortografických zásad interpunkční zpřesnění juxtaponovaného spojení *dietek – neokřstěných a neobřezovaných*; takový stupeň implicitnosti staročeského textu nepředpokládáme.

- LEHÁR, J. (2008): Zrcadlo člověčího spasenie. In: L. Merhaut a kol., *Lexikon české literatury 4/2 (U – Ž)*, Praha: Academia 2008, s. 1786.
- LUTZ, J. – PERDRIZET, P. (1907): *Speculum humanae salvationis*. Kritische Ausgabe. Übersetzung von Jean Mielot (1448). Band I. Leipzig: Karl W. Hiersemann.
- PACNEROVÁ, L. (1990a): *Staročeský hlaholský zlomek Pasionálu sign. 1 Dc 1/19 z knihovny Národního muzea v Praze*, LF 113, 293–302.
- PACNEROVÁ, L. (1990b): *Staročeský hlaholský zlomek Zlaté legendy sign. 1 Dc 1/20 z knihovny Národního muzea v Praze*, LF 113, 303–313.
- PACNEROVÁ, L. (2002): *Staročeský Hlaholský Comestor*. Praha: Slovanský ústav AV ČR: Euroslavica.
- WILSON, A. – WILSON, J. L. (1984): *A Medieval Mirror*. Berkeley: University of California Press.